

«БОРІТЕСЯ – ПОБОРЕТЕ»: ІСТОРІЯ СКАНДАЛЬНОГО ПАМ'ЯТНИКА В ОДЕСІ

Синявська О. О.

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
м. Одеса, Україна*

З початком відкритого збройного вторгнення росії на територію України в лютому 2022 року українське суспільство живе в стані фізичної, ідеологічної та інформаційної війни. Українці борються за свою свободу і незалежність як на передовій лінії фронту, так і в тилу. Російська збройна агресія прискорила процеси дерусифікації в населених пунктах. Київська міська рада в травні 2022 року підтримала рішення про демонтаж майже 50 пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з росією та СРСР. Серед них були пам'ятники Миколі Щорсу на бульварі Шевченка й Пушкіну на проспекті Перемоги [1]. Ще до ухвалення цього рішення в місті знесли скульптуру робочих під Аркою дружби народів, яка тепер називається Аркою свободи українського народу. У листопаді 2022 р. було знесено пам'ятник російському поету Олександрю Пушкіну у Харкові, подальшу його долю мають вирішити харків'яни після Перемоги України [2].

В південному українському місті Одеса політика деколонізації та дерусифікації актуалізувалася ще в 2014 році, а російське повномасштабне збройне вторгнення у 2022 році значно прискорило цей процес. Через загрозу російських обстрілів активізувалися заходи щодо збереження історичного центру Одеси. За прискороною процедурою розглядалося питання про включення Одеси до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, адже Одеса – єдине місто в Україні, яке зберігає урбаністичну структуру південного мультикультурного міста кінця XVIII–XIX століть. Візитівкою Одеси вже понад півтора століття є Оперний театр, Приморський бульвар, пам'ятник Дюку Рішельє. Поряд із ними були пам'ятники, які презентувалися як історичні, але викликали численні дискусії. Один із них – пам'ятник під назвою «Засновникам Одеси», що до грудня 2022 року знаходився в центрі міста. Щодо нього ще в 2014 році одеське суспільство буквально розкололося на два табори – радикалів, які вимагали негайного його демонтажу і поміркованих прихильників збереження історичної пам'яті. Але про яке історичне минуле йдеться?

Ідея встановити пам'ятник Катерині II в Одесі виникла в 1890 році, коли почалася підготовка до відзначення 100-річного «ювілею» заснування Одеси. Міська управа (міським головою був Григорій Маразлі) оголосила конкурс і перемогу отримав проєкт архітектора Юрія Дмитренка. Проєкт пам'ятника мав назву «Пам'ятник Імператриці Катерині II в Одесі». Спорудження пам'ятника зайняло шість років: закладка відбулася у 1894 році, а спорудження – у 1900 році. Пам'ятник був композицією п'ятьох фігур: в центрі на постаменті постать Катерини II, у підніжжя – фігури її сподвижників Хосе де Рібаса, Франца де Волана, Григорія Потьомкіна та Платона Зубова. Моделі скульптур виконав скульптор Михайло Попов.

Насправді цей пам'ятник був одним із засобів русифікації південного регіону і прославлення російських правителів: у 1873 році пам'ятник Катерині II був відкритий в Санкт-Петербурзі, а у 1907 році – у Краснодарі. Всі вони були схожі між собою, за винятком деяких деталей. Більше того, як стверджує Олександр Гаврош, пам'ятник Катерині II в Одесі – це не оригінальний постамент, а копія монументу імператриці Марії-Терезії у Відні: «Усе, як в Одесі, з тією тільки різницею, що Марія-Терезія сидить на троні, а одеська Катерина стоїть, та і фаворитів у неї значно менше – усього чотири. Однак мистецька ідея абсолютно тотожна» [3].

Під час Української революції 1917 року українська влада міста дуже негативно поставилася до імперських пам'ятників, справедливо вважаючи їх одним із елементів пропаганди російської культури, але ні часу, ні коштів на демонтаж не було, тож пам'ятник просто закрили цупкою тканиною. Влада в Одесі у ті буремні часи швидко змінювалася і демонтували пам'ятник вже після встановлення радянської влади у 1920 році. Увесь період радянської влади скульптури сподвижників зберігалися в Одеському історико-красознавчому музеї.

В 2007 році, коли міським головою в Одесі був Едуард Гурвіц, затверджено програму відтворення історичного вигляду Одеси. В рамках цієї програми міська рада прийняла рішення про відновлення пам'ятника Катерині II, але під новою назвою: пам'ятник «Засновникам Одеси». Всі роботи по встановленню пам'ятника відбувалися 25 червня 2007 року ... пізно вночі, бо частина одеситів вийшли на протести, відбулися навіть бійки між прихильниками та противниками відновлення пам'ятника Катерині II [4]. Так у чому ж справа?

Довгий час в історичній літературі побутувала думка, що Одеса була заснована за наказом імператриці Катерини II у 1794 році. В період російської імперії (а потім і радянського союзу) відлік віку міста вівся від часу його завоювання росією. У такий спосіб доводилася його «одвічна російськість» та насаджувалася думка про південний

регіон України як частину російського світу. Вперше така думка була сформульована істориком Аполлоном Скальковським. У книзі з історії Одеси 1837 року видання він доводив, що «засновницею» міста була імператриця Катерина II, яка 27 травня 1794 року видала наказ про заснування порту в поселенні Гаджибеї. Саме цей факт і використовували одеські можновладці, коли переназвали пам'ятник Катерині II у пам'ятник «засновникам» міста.

А чи була Одеса заснована в 1794 році? Ні, цього року міста з такою назвою ще не існувало. Перша згадка про Одесу з'явилася у 1795 році в указі про створення Вознесенської губернії. У цьому документі зазначалося, що у склад губернії входить «Одеса, татарами Гаджибей іменованій» [5]. Отже, імператриця не є фактичною засновницею Одеси, а просто перейменувала місто-фортецю, яке існувало задовго до неї. Історики не знайшли жодного юридичного документа, який би підтверджував перейменування Гаджибея на Одесу. Натомість ще наприкінці XIX століття інший одеський історик – Олексій Маркевич – звернув увагу на першу письмову згадку про Качибей (Гаджибей) у 1415 році в хроніці польського історика Яноша Длугоша [6]. Саме цю дату, як першу письмову згадку в джерелах, сучасні дослідники і вважають датою початку історії населеного пункту.

Ця історіографічна дискусія про дату заснування Одеси і стала підставою для протестів українських громадських організацій Одеси та істориків, які виступили проти пам'ятника «Засновникам Одеси» (а фактично відновлення пам'ятника російській імператриці Катерині II). До того ж Верховна Рада України спеціальною постановою у 2014 році визнала історичний факт 600-річчя міста Одеса [7].

Ситуація загострилася після 24 лютого 2022 року. Події в Одесі розвивалися дуже стрімко: у травні 2022 року громадськими активістами озвучена пропозиція про знесення пам'ятника Катерині II як пропаганди імперського російського минулого, 13 липня 2022 року електронна петиція про демонтаж пам'ятника в Одесі набрала 25 тисяч голосів; 1 серпня з'явилася відповідь Президента Володимира Зеленського, в якій зазначалося, що Президент звертається до Одеської міської ради з проханням розглянути порушені в петиції питання відповідно до компетенції; 16 серпня міністр культури та інформаційної політики Олександр Ткаченко заявив, що підтримує ідею демонтувати монумент, однак зазначив, що рішення – за місцевими депутатами, в обласній військовій адміністрації рекомендували Одеській міськраді демонтувати пам'ятники Катерині II та Олександрі Суворову. 10 вересня невідомі розмалювали пам'ятник Катерині II, на якому червоною фарбою написали «Єкатеріна = Путін». Двічі його обливали червоною фарбою, а 18 вересня біля пам'ятника «Засновникам Одеси»

відбулася акція протесту. Наприкінці вересня в Одесі було ініційовано онлайн-опитування, в якому взяли участь майже 8 тисяч одеситів. Результат опитування показав, що більшість респондентів висловилися за демонтаж пам'ятника [8]. На початку листопада місцеві активісти провели ще одну акцію протесту – надягли на пам'ятник Катерині II в Одесі червоний ковпак ката, а на руку повісили зашморг.

На 280 день повномасштабної збройної агресії росії проти України, 30 листопада 2022 року на засіданні Одеської міської ради було прийнято рішення демонтувати та перенести цей пам'ятник до музею. Пресслужба Одеської міської ради повідомила, що рішення підтримано 43 голосами, проти ніхто не голосував. 29 грудня 2022 року монумент переміщений на тимчасове збереження до Одеського художнього музею. Одеса нарешті розпрощалася з пам'ятником, який протягом десятиліть викликав неоднозначну реакцію як серед одеситів, так і в українському суспільстві.

Отже, наразі перед сучасним українським суспільством є багато викликів, і один із них – формування історичної пам'яті на засадах критичної історії.

Література:

1. Киян питають, які російські й радянські пам'ятники треба демонтувати в місті // The Village. Україна. URL: <http://surl.li/rsnup> (09.04.2024).

2. Пам'ятник Пушкіну у Харкові демонтували – офіційно // Суспільне – медіа. URL: <https://suspilne.media/313130-pamatnik-puskinu-u-harkovi-znik-z-postamentu-so-vidomo/> (10.04.2024).

3. Гаврош О. Одеський пам'ятник Катерині – плагіат, варіант чи мистецтво? // Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/odeskyyj-pam-iatnyk-kateryni-plahiat-variant-chy-mystetstvo/> (10.04.2024).

4. В Одесі демонтують пам'ятник морякам-потьомкінцям, щоб замінити його на пам'ятник Катерині II // Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/965734.html> (09.04.2024).

5. Історіографія проблеми датування міста Одеса // Історична правда. Спецпроект. URL: <http://surl.li/rsnyu> (09.04.2024).

6. Синявська, Олена. Місце хроніки Яна Длугоша в історіографічних дискусіях щодо віку Одеси // *Ukraińcy i ich sąsiedzi na przestrzeni wieków: polityka, gospodarka, religia, kultura i życie codzienne*. Т. IV. Warszawa, 2024.

7. Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2015 році. Постанова Верховної Ради України від 11.02.2015, № 184-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/184-19#Text> (09.04.2024).

8. Одесити проголосували за демонтаж пам'ятника Катерині II // Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/10/21/161945/> (10.04.2024).

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-387-6-26>

ДЕРЖАВНІ СВЯТА В УКРАЇНІ ЯК ПРИКЛАД ДОМІНУВАННЯ ПОСТРАДЯНСЬКИХ НАРАТИВІВ

Стрільчук Л. В.

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
Луцьк, Україна*

Аналізуючи ситуацію із святами, які відзначалися в Україні на державному рівні з 1991 року не складно помітити, що «у спадок» від СРСР Україна отримала і чимало «державних свят», які, в силу різних причин, залишалися у пам'яттєвому просторі країни ще три-чотири десятиліття. Сам термін «святкування» містить у собі чітко виражену оцінку подій, до яких він вживається, і передбачає, як мінімум, позитивну характеристику. То ж, які дати української (а частіше зовсім не української історії) відзначалися на державному рівні у незалежній Україні впродовж років незалежності?

Не секрет, що Україна, як і інші пострадянські республіки, успадкувала пам'яттєву мапу «загальносоюзного» зразка із похибкою на національні історичні особливості, із певним набором героїв та визначних подій. З моменту незалежності в нашому суспільстві відбувалася трансформація історичної пам'яті: уявлень про найважливіші дати та події, національних героїв. Ці зміни у національній історичній пам'яті відбувалися на двох рівнях: у державній політиці пам'яті, що відбито у нормативно-правових документах та в уявленнях пересічних українців [3, с. 233].

Аналіз того, що саме «святкували»/«відзначали» в Україні на державному рівні впродовж трьох останніх десятиліть засвідчує факт непослідовності здійснення державної історичної політики та домінування пострадянських наративів.

Серед свят, що перейшли «у спадок» від СРСР, наприклад, 8 березня (Міжнародний жіночий день), 1–2 травня – День міжнародної солідарності трудящих, 9 травня, як День Перемоги у Великій Вітчиз-